
PROVINCIE DRENTHE

JONGERE BOUWKUNST EN STEDEBOUW 1850-1940
MIP/DRENTHE

GEMEENTEBESCHRIJVING GASSELTE
(ontwerp)

DIT EXEMPLAAR WORDT NIET UITGELEEND!

MAART 1990

RIJKSINSTITUUT
VOOR DE
MONUMENTENZORG

1. INLEIDING

De gemeente Gasselte maakt deel uit van het inventarisatiegebied Oost-Drenthe en omvat naast het hoofddorp Gasselternijveen de nederzettingen Gasselte, Gasselterboerveen, Gasselterboerveenschemond, Gasselternijveenschemond (inclusief Eerste en Tweede Dwarsdiep) en Kostvlies. Het grondgebied wordt begrensd door in het noorden de gemeenten Gieten, in het westen de gemeente Rolde en in het zuiden de gemeente Borger. In het oosten valt de gemeentegrens samen met de provinciegrens tussen Drenthe en Groningen. Aangrenzend ligt hier de gemeente Stadskanaal. De huidige omvang van de gemeente bedraagt 4.054 hectare. Het inwonertal vertoont sinds 1850 het volgende verloop: 1850-1.627, 1900-2.274, 1940-3.686, 1989-4.220.

2. FYSISCHE GESTELDHEID

De gemeente Gasselte is gelegen aan de oostrand van het Drents Plateau. Karakteristiek voor oostelijk Drenthe wordt het landschapelijk aanzien hier sinds de laatste periode van landijsbedekking, het Saalien, hoofdzakelijk bepaald door de zuidoost-noordwest lopende Hondsrug met parallel daaraan in het oosten het brede oerstroombetal van de Hunze. Verder vormde zich in deze periode aan de westzijde van de Hondsrug het sterk landschapsbepalende stroomdal van de Drentsche Aa.

Gedurende de laatste ijstijd, het Weichselien waarin het ijs ons land niet bereikte, kwam vrijwel het gehele Gasselter grondgebied onder een dekzandpakket van wisselende dikte te liggen. Alleen het midden van het inmiddels - tijdens het voorgaande interglaciaal (Eemien) - met rivierzanden en smeltwaterafzettingen dichtgeslibte Hunzedal en het beekdal van de Drentsche Aa bleven in deze koude periode waarschijnlijk (deels) vrij van bedekking. Wat resulteerde in een uitgestrekt en kaal dekzandlandschap met in het westen een golvend karakter en in het oosten een overwegend vlak verloop. Het enige noemenswaardig reliëf in het Hunzedal trof men direct ten oosten van de Hunze aan in de vorm van de lage terreinrug waarop later Gasselternijveen en Gasselterboerveen zouden ontstaan.

Tijdens de warmere periode van het Holoceen werden vervolgens het laagste deel van de Hunzevlakte en het beekdal van de Drentsche Aa met moerasveen opgevuld. Gelijktijdig trad elders in de Hunzevlakte onder invloed van waterstagnatie de eerste hoogveenvorming op, welke zich met het stijgen van de grondwaterspiegel steeds verder over het gebied uitbreidde. Uiteindelijk kwam zo de gehele oostelijke helft van Gasselte te liggen onder een vaak metersdik veenpakket, deel uitmakend van het uitgestrekte Oostermoer (= veengebied ten oosten van de Hondsrug). Het voor alle gemeenten op de Hondsrug karakteristieke onderscheid in een westelijk zand- en een oostelijk veengebied werd hiermee een feit.

In de omgeving van het dorp Gasselte behoren de westelijke zandgronden bodemkundig overwegend tot de klasse van de podzolgronden. De zanden, welke vanaf de Middeleeuwen bij Drouwenerzand en op het Gasselterveld door overexploitatie opnieuw in verstuiwing gingen, zijn thans weliswaar alle weer vastgelegd maar kennen nergens het voor de meeste zandgronden karakteristieke podzolprofiel. Het Drouwenerzand bestaat volgens de bodemkaart geheel uit humusarme zandgronden, terwijl het Gasselterveld sinds de aanleg van de boswachterij Gieten grotendeels wordt geclassificeerd als "Complex van de door de mens verstoorde gronden waarvan het oorspronkelijke bodemprofiel onbekend is. Aan de westzijde van het Gasselterveld treft men bovendien langs de Drentsche Aa - ter plaatse Anderensche Diep geheten - een smalle strook met venige beekdalgronden aan. Het oostelijke veengebied valt uiteen in een hoog- en een moerasveen gedeelte. De grootste oppervlakte wordt ingekomen door het hoogveen, dat zich vanaf het beekdal van de Hunze tot aan de provinciegrens uitstrekt. Bodemkundig wordt dit deel van de gemeente gekenmerkt door het afwisselend voorkomen van zwartveenontginningsgronden en oudere dalgronden. Het moerasveengebied tussen de Hondsrug en het oostelijke hoogveengebied is van duidelijk geringere omvang en bestaat uit niet-uitgeveend moerasveen en venige beekdalgronden.

Het grondgebied van Gasselte helt over een groter geheel gezien licht in noordwestelijke richting. Binnen de gemeente evenwel valt in de eerste plaats het hoogteverval vanaf de Hondsrug naar de beekdalen en dan vooral het Hunzedal op. De hoogteligging varieert hierbij van ongeveer 21 meter + N.A.P. op de Hondsrug ten noorden van Gieten tot circa 3 meter + N.A.P. in het midden van het Hunzedal. Overeenkomstig de hoogteligging watert het westelijk deel van de gemeente af op de Drentsche Aa. Het oostelijk gedeelte van de Hondsrug en het westelijk gedeelte van de veenkoloniën watert af op de Hunze terwijl het oostelijk gedeelte van de veenkoloniën afwatert op het Stadskanaal.

Ten gevolge van de voortgaande vervening en ontginning van het Oostermoer kreeg men tijdens de laatste helft van de vorige eeuw en aan het begin van deze eeuw vooral in het laaggelegen Hunzedal in toenemende mate te maken met afwateringsproblemen. Ter verbetering van de waterhuishouding richtte men in dit deel van de gemeente de waterschappen Gasselternijveen (1890) en Gasselte (1910) op. Echter ook in het zandgebied liet de waterhuishouding plaatselijk nog wel eens te wensen over, zoals blijkt uit de oprichting van het waterschap Gasselterveld (1912). Met de naoorlogse reorganisatie van het Drentse waterschapsbestel is uiteindelijk vrijwel de gehele gemeente binnen de waterschappen Drentsche Aa en De Oostermoerse Vaart komen te liggen. De enige uitzondering vormen de gronden ten zuiden van Gasselternijveenschemond. Deze maken deel uit van het waterschap De Veenmarken.

3. ONTGINNINGEN EN GRONDGEBRUIK

De oudste ontginningen in Gasselte dateren waarschijnlijk uit de vroege Middeleeuwen en vonden plaats vanuit het op de oostflank van de Hondsrug gesitueerde esdorp Gasselte.

De esakkers waren karakteristiek voor de Drentse zandgronden gelegen in het overgangsgebied tussen het lage beekdal van de Hunze en de hogere zandgronden van de Hondsrug, met name die plaatsen waar de combinatie van een gunstige waterhuishouding, goede bewerkingsmogelijkheden en een zo hoog mogelijke bodemvruchtbaarheid de meest geschikte plek voor het bedrijven van akkerbouw vormde. De groenlanden bevonden zich vanouds, enkele nabij het dorp gelegen perceeltjes daargelaten, in het beekdal van de Hunze. Veruit het grootste deel van het zogenaamde esdorpenlandschap dat de gehele westelijke helft van Gasselte beslaat, werd in het verleden evenwel ingenomen door het veld; heidevelden die voornamelijk gebruikt werden als weidegebied en die nog tot na de laatste eeuwwisseling onmisbaar waren voor de bemesting van de essen.

De vervening en ontginning van het gebied ten oosten van de Hunze ving waarschijnlijk kort na de Middeleeuwen aan. Vanuit Gasselte vonden hier destijds op de parallel aan de Hunze gelegen lage zandrug de eerste boerderijvestigingen van de latere randveennederzettingen Gasselterboerveen en Gasselternijveen plaats. Vanaf het langgerekte zandrugcomplex werd het hoogveen ontwaterd en aangemaakt tot bouwland. Gelijkzeitig werden de broekbossen in het beekdal van de Hunze gerooid en ontgonnen tot groenland. Van een stelselmatige aanpak was er bij deze ontginningen nauwelijks sprake.

De turfgraverij kende in de randveenontginningen aanvankelijk slechts een geringe omvang. Voornamelijk werd er, op die plaatsen die daartoe het meest geschikt waren, voor eigen gebruik turf gegraven. De slechte bevaarbaarheid van de Oostermoersche Vaart en de monopoliepositie die het Groninger Schuitenschuiversgilde sinds het begin van de 15e eeuw op deze vaarweg bezat, vormden te grote belemmeringen om een florerende turfhandel tot stand te doen komen.

Eerst in de tweede helft van de 17e eeuw kwam de georganiseerde turfwinning op gang. In 1662 wisten enkele vooraanstaande Groningers en Drenten de helft van de Gasseltervenen te verwerven om er met turfwinning te beginnen. Gasselternijveen werd zo de eerste veenkolonie in Oost-Drenthe die speciaal met het doel van vervening door een compagnie werd opgericht. Vanaf Gasselternijveen dat al in 1657 een vaarverbinding met de Hunze kende, werd er een kanaal in noordelijke richting het Gasselterboerveen ingetrokken. Loodrecht op dit hoofddiep kwamen er voor de verdere ontsluiting van het veen in oostelijke richting tal van wijken. Ging de openlegging van het hoogveen naar wens, veel minder voorspoedig verliep daaropvolgend de vervening. De compagnie voelde er namelijk weinig voor om bij de turfafvoer gebruik te maken van de schuitenschuivers en vocht het monopolie aan. Een jarenlange juridische strijd was het gevolg. Toen de Oostermoersche Vaart of Hunze in 1667 uiteindelijk als vrije vaart werd bestempeld, was de compagnie allang failliet gegaan.

De daadwerkelijk grootschalige aanpak van de Gasseltervenen kwam pas op gang nadat in 1817 het zogenaamde Convenant tussen de stad Groningen en Drenthe gesloten was. In dit verdrag werd overeenstemming bereikt over de afvoer van turf uit de Oost-Drentse venen via het Stadskanaal. Niets stond een snelle exploitatie van het hoogveen nog in de weg toen in 1819 en 1820 respectievelijk de Gasselterboerveenschemond en de Gasselternijveenschemond vanuit het Stadskanaal het gebied ingegraven werden. Binnen enkele decennia werd het gehele gebied tussen de provinciegrens en de randveenontginningen in westelijke richting - door de aanleg van een groot aantal wijken - ontsloten en in vervening gebracht.

Hoewel de vervening van de oostelijke helft van Gasselte rond het midden van de vorige eeuw teneinde liep, bestond het grondgebied van de gemeente destijds tocht altijd nog voor bijna drie kwart uit niet-ontgonnen gronden. Niet alleen verkeerde het eerder genoemde Gasselterveld in het westen van de gemeente nog vrijwel geheel in woeste staat, ook bleven de oostelijke dalgronden na afloop van de vervening braak liggen waardoor deze spoedig eveneens weer tot de woeste gronden gingen behoren.

Het bosareaal van Gasselte, vroeger zowel op de Hondsrug als in het Hunzedal een zeer bosrijk gebied, besloeg rond 1850 minder dan 1% van het totale grondgebied van de gemeente. De bebossing beperkte zich in feite volledig tot het Hondsruggedeelte, waar in de omgeving van het dorp Gasselte enkele verspreid gelegen bosjes werden aangetroffen. Grote houtopstanden kwamen er in de gemeente in het geheel niet voor.

Het grondgebruik van Gasselte was rond 1850 in feite nog volledig op de landbouw gericht. De oppervlakteverhouding grasland:bouwland (1832-751 hectare: 330 hectare) lag onder het gemiddelde voor de provincie, hetgeen wijst op de aanwezigheid van in verhouding veel bouwland. Met de oostelijke dalgronden als potentieel akkerbouwgebied echter nog niet in cultuur gebracht, domineerde in deze periode gelijk de situatie op het Drentsch Plateau wel gewoon het gemengde bedrijf. Zowel het esdorp Gasselte als de randveennederzettingen Gasselterboerveen en Gasselternijveen werden door deze agrarische bedrijfsvorm gekenmerkt.

Tussen 1850 en 1900 vonden er vervolgens op grote schaal nieuwe ontginningen plaats in Gasselte. Het aandeel van de niet-ontgonnen gronden werd hierdoor teruggebracht tot minder dan een derde van het totale grondgebied van de gemeente. Hoofdzakelijk richtten de ontginningsactiviteiten zich in deze periode op de oostelijke helft van de gemeente, waar het merendeel van de opnieuw tot woeste gronden geworden dalgronden alsnog tot landbouwgrond werd aangemaakt. In het westelijke esdorpenlandschap beperkten de landbouwontginningen zich tot het op incidentele wijze in cultuur brengen van kleine perceeltjes heideveld. Opvallender waren hier in feite dan ook de ontginningen ten behoeve van de bosbouw. In 1876 werd de "Maatschappij voor Boschcultuur" in Gasselte opgericht, waarna spoedig 100 hectare heideveld en stuifzand - onder andere bij de Heerenkamp - werd ontgonnen en bebost. Het bosaandeel werd hierdoor aanzienlijk vergroot en bedroeg rond de eeuwwisseling reeds een kleine 4% van het totale grondgebied van de gemeente. Daar de landbouwontginningen overwegend een bouwland gebruik kregen, gaf de oppervlakteverhouding grasland:bouwland (1900-752 hectare: 1.393 hectare) gedurende de laatste helft van de vorige eeuw een sterke daling te zien. Duidelijk nam in deze periode de betekenis van de akkerbouw toe. Niet alleen leenden de dalgronden zich bij uitstek voor het bedrijven van de veenkoloniale akkerbouw, ook had het in gebruik nemen van de kunstmest het gevolg dat kort voor de eeuwwisseling veel zandbedrijven er toe overgingen hun grasland in het dal van de Hunze te scheuren (= weiland tot bouwland maken) en tijdelijk of permanent voor de teelt van haver en aardappelen te gebruiken. Veel van de oorspronkelijk gemengde bedrijven droegen hierdoor rond de eeuwwisseling eveneens in zekere mate een veenkoloniaal karakter.

Eén en ander leidde er ook toe dat Gasselte bij de nieuwe landbouwindeling van 1910 werd gerekend tot de regio Veen-Zandgebied, welke als belangrijkste vorm van agrarische bedrijfsvoering deels het gemengde of étagebedrijf en deels het veenkoloniale bedrijf had.

Tijdens de eerste helft van deze eeuw werden vervolgens ook de meeste van de nog resterende "woeste" gronden in de gemeente ontgonnen. Het oostelijke Hunzedal werd in deze periode met de laatste dalgrondontginningen geheel in cultuur gebracht, terwijl in het westelijk zandgebied slechts enkele perceeltjes van het Gasselterveld en een gedeelte van het Drouwenerzand hun oorspronkelijke staat behielden. Aanvankelijk geschieden de ontginningen op individuele basis en stond het aanmaken van nieuwe landbouwgronden voorop. In de crisisjaren twintig en dertig vonden vervolgens de grootschalige heidveldontginningen plaats. Deze door Staatsbosbeheer in werkverschaffing uitgevoerde ontginningen kregen veelal geen landbouwbestemming, maar werden hoofdzakelijk met bos beplant. Ten behoeve van de boswachterij Gieten, waartoe Gasselte behoort, verrees er tussen 1922 en 1940 op het Gasselterveld ruim 400 hectare bos. Het bosareaal nam hierdoor sterk toe en maakte in 1940 reeds ongeveer 13% van het totale grondgebied van de gemeente uit. Met in feite louter kleinschalige ontginningen was de uitbreiding van het landbouwareaal tijdens de eerste helft van deze eeuw in Gasselte uitermate gering. In totaal namen de landbouwgronden tussen 1900 en 1950 met nog geen kwart toe, tegen voor het Veen-Zandgebied als geheel een gemiddelde van 77%. Opvallend was wel de verdere daling van de oppervlakteverhouding grasland:bouwaland. Wederom kregen de ontginningen in deze periode overwegend een bouwlandgebruik, terwijl bovendien het genoemde scheuren van graslanden in het Hunzedal nog geruime tijd voortgang vond. Wat de agrarische bedrijfsvoering betreft viel er tijdens de periode 1900-1940 op veel van de oorspronkelijk gemengde bedrijven een verdere verschuiving in de richting van de veenkoloniale akkerbouw waar te nemen. Vooral betrof het hier de bedrijven uit de randveenzone. In het westelijke esdorpenlandschap ontwikkelde het gemengde bedrijf zich meer overeenkomstig dat van Midden-Drenthe. De gemiddelde bedrijfsgrootte in Gasselte veranderde tussen 1900 en 1940 slechts weinig en lag voortdurend boven het gemiddelde voor het Veen-Zandgebied. Eén en ander hing nauw samen met de geringe uitbreiding van de landbouwgronden, waardoor er in tegenstelling tot met name de zuidoosthoek van Drenthe in Gasselte slechts een beperkt aantal nieuwe bedrijven gevestigd werd. Wel was er in deze periode binnen de bedrijfsklasseverdeling een duidelijke verschuiving waarneembaar. Zowel het percentage van de kleine bedrijven (1-5 hectare) als het aantal grote bedrijven (30 hectare en meer) namen, zij het met fluctuaties, ten gunste van het middelgrote bedrijf af. De uniformiteit in bedrijfsgrootte nam hierdoor toe.

4. INFRASTRUCTUUR

De fysische gesteldheid is in belangrijke mate bepalend geweest voor de ontwikkeling van het vroege wegenpatroon van Gasselte. Met een ligging tussen aan de westzijde het met moerasveen opgevulde beekdal van de Drentsche Aa en in het oosten het uitgestrekte Oostermoer, bood de Hondsrug eeuwenlang plaats aan één van de belangrijkste noord-zuidverbindingen van Drenthe: de heerbaan Groningen-Emmen-Coevorden. Lange tijd vormde deze weg in Gasselte de enige verbinding met een doorgaande verkeersfunctie.

Daarnaast ontwikkelde zich vanuit het oude hoofddorp Gasselte na verloop van tijd een stelsel van lokale wegen, welke verbinding gaven met de dorpen en gehuchten in de omgeving en met de omliggende landbouwgronden. Van de wegen die het westelijke deel van het Hunzedal ontsloten, de zogenaamde "dijken" of turfwegen, was er één die de Hunze overstak en toegang gaf tot het gebied van de randveenontginningen. Minstens even belangrijk als deze wegverbinding waren voor de ontsluiting van deze streek in het verleden echter de waterwegen.

Deed de Oostermoersche Vaart of Hunze vanaf de late Middeleeuwen in het randveengebied of op bescheiden schaal dienst als turfafvoer, kort na het midden van de 17e eeuw kwam met de aanleg van het Gasselternijveensche Diep of Hoofddiep het scheepvaartverkeer in dit deel van Gasselte echt op gang. Dit noord-zuid gerichte kanaal dat bij Gasselterboerveen in verbinding stond met de Hunze, vormde het beginpunt van de veenkoloniale inrichting van Gasselternijveen en Gasselterboerveen. In oostelijke richting werd het hoogveen verder ontsloten door de aanleg van wijken, volgens het systeem van het "enkelkanaal met wijken éézijdig". Hoewel de vervening weinig voorspoedig verliep en het grootste deel van het hoogveen onaangeroerd bleef, ontwikkelde Gasselternijveen zich in deze periode toch tot een turfschipperscentrum van betekenis.

Pas in de eerste helft van de vorige eeuw was met de totstandkoming van het eerdergenoemde Convenant tussen de stad Groningen en Drenthe de algehele openlegging van het Gasselter hoogveen een feit werd. Startpunt van de ontsluiting vormden de Gasselternijveensche - en de Gasselterboerveenschemond, welke vanaf het Stadskanaal in zuidwestelijke richting het veen in gegraven werden. Dwars op deze beide kanaalverbindingen werden voor de verdere ontsluiting van het veen de wijken aangelegd. In de veenkolonie Gasselterboerveenschemond werd gekozen voor het systeem van het "enkelkanaal met wijken tweezijdig", terwijl in de veenkolonie Gasselternijveen te werk werd gegaan volgens in het noorden het "blokvormige wijkenpatroon" en in het zuiden het systeem van het "enkelkanaal met wijken éézijdig". Daar de oostelijke vaarwegen aanvankelijk niet aansloten op die van de randveenkoloniën, werd de positie van Gasselternijveen als schipperscentrum door de komst van deze nieuwe infrastructuur in het begin niet beïnvloed. Als voorheen bleven de "Nijveenster" schippers gebruik maken van de Hunze, totdat in 1832 de sluis bij Gasselterboerveen het begaf en Gasselternijveen niet meer via die weg te bereiken was. Met de havenfunctie van het dorp was het in één klap gedaan en de schippers moesten noodgedwongen uitwijken naar andere aanlegplaatsen als Bareveld, Veendam, Wildervank en de Pekela's.

Deze situatie duurde voort tot 1839, toen de Gasselternijveenschemond tot aan Gasselternijveen werd doorgetrokken en schepen via deze vaarweg, ook wel Catrijnewijk genoemd, hun thuishaven weer aan konden doen. Dankzij de bloei die de vervening in deze periode in Oost-Drenthe doormaakte, werd Gasselternijveen in korte tijd tot één van de belangrijkste schippersplaatsen van Noord-Nederland.

De veenkoloniale ontwikkeling had rond het midden van de vorige eeuw ook zijn weerslag op het wegenpatroon van Gasselte. De weg die bij de aanleg van de Gasselternijveenschemond langs het kanaal kwam te lopen en toegang gaf tot de Groninger veenkoloniën, gold in combinatie met het wegvak Gasselte-Gasselternijveen spoedig als één van de belangrijkste verbindingen in Gasselte. De verkeersligging van de gemeente werd hierdoor rond 1850 niet langer bepaald door alleen de noord-zuid gerichte weg over de Hondsrug, maar kende nu een drievorm van hoofdwegen.

De weg over de Hondsrug werd in 1858/59 als eerste in de gemeente verhard. In 1866 kwam vervolgens de straatweg van Gasselte naar Stadskanaal gereed, in 1885 gevolgd door de verharde verbinding Gasselternijveen-Gasselterboerveen. De resterende wegen van doorgaande betekenis zouden veelal tijdens de eerste decennia van deze eeuw volgen, met name die in het midden en oosten van de gemeente. De geringe verkeersbetekenis van de wegen in westelijke richting over het Gasselterveld, leidde er toe dat dit deel van de gemeente tot na 1940 van iedere wegverharding verstoken bleef.

Met de scheepvaart ging het ook in de beginjaren na 1850 enige tijd nog zeer goed in Gasselte. Hoewel de vervening in de gemeente zelf geleidelijk ten einde begon te lopen, nam het aantal schepen dat Gasselternijveen als thuishaven had toch nog toe. Een bewijs, dat de schepen elders hun lading haalden. In de loop van de jaren '60 van de 19e eeuw begon echter toch langzamerhand het aantal schepen in Gasselternijveen af te nemen. Steeds meer schippers uit het dorp richtten zich in deze periode op de kleine zeevaart, waarbij de benodigde zeeschepen zo groot waren dat zij hun thuishaven niet meer konden bereiken en in havens dichterbij de zee moesten blijven. Het florerende bestaan van Gasselternijveen als schipperscentrum ging hiermee voorgoed tot het verleden behoren. Wel zou van de vaarwegen in de gemeente de Gasselternijveenschemond nog tot na 1940 een scheepvaartfunctie van bovenlocale betekenis blijven vervullen.

Een geheel nieuwe wijze van vervoer diende zich aan in Gasselte toen de NV Noord-Ooster Lokaal Spoorweg (NOLS) in 1905 de spoorwegverbinding Assen-Stadskanaal opende. Binnen de gemeente deed deze lijn achtereenvolgens de dorpen Gasselte-Gasselternijveen en Gasselternijveenschemond aan, waarbij er bij Gasselternijveen bovendien een afslagmogelijkheid in de richting van Emmen en Coevorden was. De eerste twintig jaar ging het de NOLS goed. Met name de landbouw profiteerde van dit nieuwe vervoersmiddel, maar ook voor het personenvervoer vervulde de trein een niet onbelangrijke rol. Daarna keerde onder invloed van het opkomende gemotoriseerde wegverkeer echter het tij. De lijn naar Emmen en Coevorden werd reeds voor de Tweede Wereldoorlog weer opgeheven en verwijderd.

De lijn Assen-Stadskanaal was een iets langer leven beschoren. Weliswaar werd ook deze lijn al in de jaren dertig - afgezien van later nog een enkel incidenteel ritje en een tijdelijke opleving tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog - voor het reizigersvervoer opgeheven, voor het goederenvervoer zou evenwel de lijn nog tot aan het begin van de jaren '60 in gebruik blijven. Het tracé van de spoorlijn is nog terug te vinden in het landschap en zeer opvallend is de ingraving van het spoor ten noorden van Gasselte.

De stations zijn afgebroken maar wel is er nog een dienstwoning aan de Stationsstraat te Gasselte.

5. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

Het grondgebied van Gasselte kende al vroeg permanente bewoning. Deze concentreerde zich aanvankelijk op de zandgronden van de Hondsrug, waar waarschijnlijk tijdens de vroege Middeleeuwen het esdorp Gasselte tot ontwikkeling kwam. Rond het einde van de Middeleeuwen vonden van hieruit de eerste boerderijvestigingen in de randveenzone ten oosten van de Hunze plaats. Met in de loop van de 17e eeuw vervolgens het op gang komen van de georganiseerde turfwinning, ontstonden in deze streek later de randveennederzettingen Gasselternijveen en Gasselterboerveen. In de rij der Oost-Drentse randveendorpen namen deze beide een uitzonderlijke positie in, daar zij zich langs een kanaal en niet zoals gebruikelijk langs een weg ontwikkelden. De veenkoloniale nederzettingen Gasselternijveenschemond en Gasselterboerveenschemond dateren van aanzienlijk jonger en kwamen eerst met de openlegging van het oostelijke hoogveen in de eerste helft van de vorige eeuw tot stand. Als jongste nederzetting in de gemeente geldt echter het ten noorden van Gasselte gelegen Kostvliet. Dit dorp ontstond rond 1850, toen eekschillers uit Gelderland zich in deel van de gemeente vestigden. Verspreide vestigingen deden zich in het verleden in Gasselte vrijwel niet voor. Alleen in het wijkengebied ten oosten van de randveendorpen, Gasselterboer- en vooral Gasselternijveen trof men voor 1850 verspreide bebouwing van enige betekenis aan.

De nederzettingsstructuur van het oude hoofd- en kerkdorp Gasselte werd in 1850 gekenmerkt door een tweetal bebouwingsconcentraties: het Lutkenend in het westen en het Grotenend in het oosten. Aangenomen wordt dat het Lutkenend of Westeinde met hoog op de es de in oorsprong 14e eeuwse dorpskerk er het eerst was en dat het Grotenend of Oosteind pas geruime tijd daarna door uitbreiding in oostelijke richting ontstond.

De bebouwing van Gasselte bestond rond het midden van de vorige eeuw hoofdzakelijk uit boerderijen. Straten dien in deze periode bebouwing kenden waren: De Brinken, de Dorpsstraat, de Esweg, het Grotenend, de Hugeslaan, de Julianalaan, de Kerkstraat, de Looweg, het Lutkenend, het Markepad en de Markeweg. Van de straten kende de Dorpsstraat als traverse van de doorgaande hoofdweg alleen aan de beide uiteinden enige bebouwing, waardoor Oost- en Westeinde ruimtelijk gezien in 1850 nog als twee aparte buurtschappen golden.

Tijdens de periode 1850-1940 maakte Gasselte vervolgens een weinig opvallende groei door. Enige wijzigingen deden zich in de ruimtelijke structuur van het dorp voor. Voornamelijk was er sprake van verdichting van het bestaande bebouwingspatroon, waarbij het "lege" middengedeelte van de Dorpsstraat werd opgevuld. Oost- en Westeinde kwamen hierdoor aaneen te liggen. Verder vond er een vrij aanzienlijke uitbreiding plaats langs een aantal uitvalswegen: de Gieterweg, de weg naar Kostvlies en de oude weg naar Gasselternijveen (de huidige Julianalaan) kregen hierdoor over enige afstand lintbebouwingen. Ook de lokale ontsluitingsweg Achter de Brinken gaf een dergelijke ontwikkeling te zien. Speciale vermelding verdient tevens de komst van de NOLS-spoorlijn, welke bij het Grotenend een bebouwingsactiviteit in noordwestelijke richting deed veroorzaken. Nieuwbouw diende zich in dit verband onder meer aan langs de Stationsstraat en de spoorlijn zelf.

Hoewel er in de loop van de periode 1850-1940 in toenemende mate ook niet-agrarische bebouwing in de vorm van woningen, bedrijfsgebouwen, winkels en andere voorzieningen in Gasselte verrees, bleef het dorp in de eerste plaats toch agrarisch van karakter. De snelle ontwikkeling van het veenkoloniale deel der gemeente was hiervoor één van de belangrijkste oorzaken. Zo had de aanwijzing van Gasselternijveen als nieuwe hoofdplaats van de gemeente bij voorbeeld tot gevolg dat dit dorp in 1940 een veel sterkere centrumfunctie vervulde dan Gasselte. Voor de vestiging van nieuwe voorzieningen en bedrijfjes was de relatief dichtbevolkte oostelijke helft van de gemeente duidelijk aantrekkelijker dan de grotendeels lege westelijke helft. Illustratief is in deze het feit dat de in 1897 opgerichte zuivelabriek van Gasselte reeds in 1905 weer werd opgeheven, omdat deze niet levensvatbaar bleek.

De ruimtelijke structuur van Gasselternijveen werd in 1850 volledig bepaald door het patroon van vaarwegen, waarlangs de bebouwing zich uitstreckte. Het dorp kende een tweetal lineaire hoofdassen: het noord-zuid lopende Gasselternijveense Diep en de loodrecht daarop staande Gasselternijveenschmond. Daarnaast trof men nog enige bebouwing aan langs de vanaf het Gasselternijveense Diep in oostelijke richting het hoogveen ingaande dwarswijken.

Zijn vooraanstaande positie binnen de gemeente dankte Gasselternijveen rond het midden van de vorige eeuw geheel aan de scheepvaart, welke zich uit het turfvervoer ontwikkelde. De bebouwing van het dorp vormde een bonte verzameling van veenarbeiderswoningen, boederijen, winkels, ambachtsbedrijfjes en andersoortige gebouwen. De bedrijvigheid was in deze periode zeer groot in Gasselternijveen. Op een gegeven moment telde het schipperscentrum meer dan 80 winkeltjes en bedrijfjes. Ook waren er in nauwe samenhang met de voorspoedige ontwikkeling van de scheepvaart kort na het midden van de vorige eeuw twee scheepswerven in het dorp gevestigd, waarvan één met een houtzaagmolen.

Hoewel Gasselternijveen in de loop van de periode 1850-1940 zijn havenfunctie vrijwel geheel verloor, maakte het dorp van alle nederzettingen in de gemeente toch verreweg de sterkste groei door. Bij de uitbreiding van de bebouwing was er hoofdzakelijk sprake van een verdere verdichting van de bestaande bebouwingspatroon. De grootste dichtheid van bebouwing werd bereikt aan het Gasselternijveense Diep in de omgeving van De Dam, dat wil zeggen de plaats waar de Gasselternijveenschmond uitmondde in het Gasselternijveense Diep.

Gebrek aan ruimte leidde er toe dat op een aantal plaatsen in met name de loop van deze eeuw ook de lineaire hoofdstructuren doorbroken werden. Zo zorgde de Gasselterweg ter hoogte van De Dam voor een bebouwingsdoorbraak in westelijke richting. Ten behoeve van het NOLS-station werd vanaf deze weg in noordelijke richting bovendien de Stationsstraat (de huidige Plantsoenstraat) aangelegd, waarlangs in 1940 eveneens bebouwing werd aangetroffen. De oost-west gerichte bebouwingsas langs de Gasselternijveenschemond kende een bij de Schreierswijk een doorbraak in zuidelijke richting. Hier werd in 1917 begonnen met sociale woningbouw.

Veel van de wijken gaven tussen 1850 en 1940 een bebouwingsafname ten oosten van het Gasselternijveensche Diep te zien. Na afloop van de vervening werden de meeste arbeiderswoningen hier afgebroken. De wijk die direct ten noorden van de Gasselternijveenschemond liep, vormde in zoverre een uitzondering dat er aan deze vaarweg - ter plaatse van de huidige Tuinstraat - wel een vrij aanzienlijke mate van nieuwbouw plaatsvond.

De bebouwing uit de periode 1850-1940 vertoonde een nog grotere variatie dan voorheen het geval was. Naast boerderijen en veenarbeiderswoningen verrezen er in het dorp onder andere vrijstaande middenstandswoningen, winkels, kerken en bedrijfsgebouwen. Duidelijk was er wat het voorzieningenapparaat betreft sprake van een versteviging van de centrumfunctie. Het verdwijnen van de nauw met de scheepvaart samenhangende bedrijvigheid werd ruimschoots ondervangen door de industriële ontwikkeling welke kort voor de eeuwwisseling in Gasselternijveen en het aangrenzende Gasselternijveenschemond werd ingezet. De bekendste industrie in Gasselternijveen zelf was de in 1903 door een collectief van Nijveenster boeren opgerichte aardappelmeelfabriek "Oostermoer".

De randveenenederzetting Gasselterboerveen, in feite een voortzetting van het dorp Gasselternijveen in noordelijke richting, had zijn bebouwing in 1850 overwegend aan weerszijden van het Gasselternijveensche of - zo men wil - Gasselterboerveensche Diep liggen. Langs de dwarswijken trof men slechts een enkele woning aan. Met het schipperscentrum Gasselternijveen in de directe nabijheid, telde het dorp overwegend woningen en boerderijen. Gedurende de periode 1850-1940 veranderde er ruimtelijk gezien vrijwel niets in Gasselterboerveen. De nieuwbouw was van een dusdanig geringe omvang, dat de nederzettingsstructuur hierdoor niet beïnvloed werd. Bovendien bleef ook het karakter van de bebouwing ongewijzigd.

De bebouwing van de veenkoloniale nederzetting Gasselternijveenschemond, welke met de grootscheepse systematische vervening vanaf het Stadskanaal ontstond, reikte in 1850 tot aan die van Gasselternijveen. Hoofdas van de bebouwing vormde de Gasselternijveenschemond met aan weerszijden overwegend veenarbeiderswoningen en boerderijen. Op een tweetal plaatsen kende deze lineaire oost-weststructuur een doorbraak van de bebouwing in noordelijke richting: het Eerste en het Tweede Dwarsdiep. Bij de monding van de beide diepen bereikte de lintbebouwing van de Gasselternijveenschemond zijn grootste dichtheid. Het middengedeelte van het dorp kende een veel lagere bebouwingsdichtheid.

Tussen 1850 en 1940 maakte Gasselternijveenschemond vervolgens een sterke groei door. De bestaande bebouwing langs het hoofdkanaal en de dwarsdiepen werd aanzienlijk verdicht. Daarnaast vond er ter hoogte van het Eerste Dwarsdiep, langs de weg naar Drouwenermond in zuidelijke richting een nieuwe doorbraak van de lineaire hoofdstructuur plaats. Voor een belangrijk deel bestond de nieuwbouw uit arbeiderswoningen, hetgeen nauw samenhang met de industriële ontwikkelingen in het Drents-Groninger grensgebied. Niet alleen grensde het sterk geïndustrialiseerde Stadskanaal direct aan Gasselternijveenschemond, ook vonden er in het dorp zelf diverse industrievestigingen plaats. Onder andere verrezen in Gasselternijveenschemond de "Eerste Veenkoloniale Zuivelfabriek" (1893) en de strokartonfabriek "Ons Belang" (deels in de gemeente Stadskanaal gelegen) uit een vrij dichte lintbebouwing van voornamelijk veenarbeiderswoningen en boerderijen.

Gasselternijveenschemond kende van oorsprong een regelmatig patroon van op gelijke afstand gegraven wijken met daartussen boerderijen en arbeiderswoningen.

Tussen 1850 en 1940 trad er echter een opvallende afname van de bebouwing op in Gasselterboerveenschemond. Veel veenarbeiders verlieten na afloop van de vervening het dorp, waarbij de woningen merendeels gesloopt werden. Langs het Tweede Dwarsdiep was er dankzij de vestiging van een aantal dalgrondboeren nog wel sprake van enige uitbreiding van de bebouwing.

De ten noordoosten van het dorp Gasselte gelegen jonge nederzettingen Kostvlies ontstond rond het midden van de vorige eeuw, toen eekschillers uit Gelderland zich in dit deel van de gemeente vestigden. In 1940 werd het nieuwe dorp structureel gekenmerkt door een tweetal bebouwingsassen: de weg naar Gieten (Kostvlies) en de parallel daaraan lopende Achterweg. Het karakter van het dorp was overwegend agrarisch van aard.

Was er rond het midden van de vorige eeuw in Gasselte van bebouwing in het buitengebied vrijwel geen sprake, in 1940 gold dit verschijnsel nog altijd eerder als uitzondering dan als regel. Verspreide bebouwing van enige betekenis kwam er gedurende de periode 1850-1940 in feite uitsluitend tot stand langs de belangrijkste uitvalswegen van het dorp Gasselte. In het veenkoloniale ontginningsgebied viel er juist een afname van de verspreide bebouwing te bespeuren.

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Gasselte

Kern: Gasselte

ca. 1850

ca. 1920-1930

ca. 1985-1988

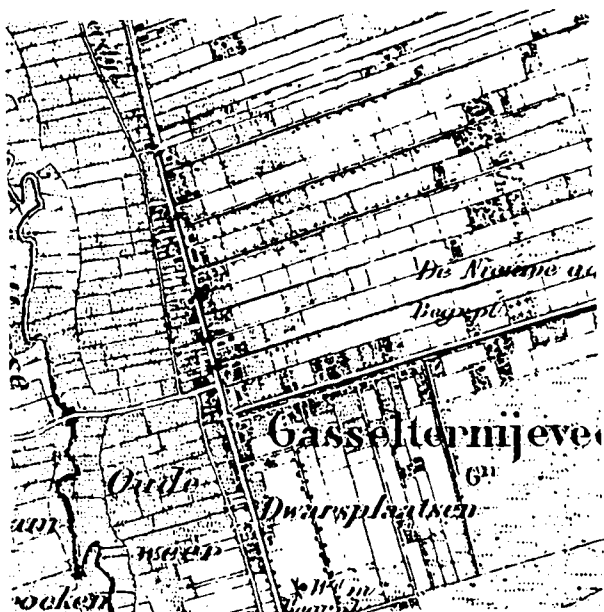
Type nederzetting: Esdorp

Schaal 1:25.000

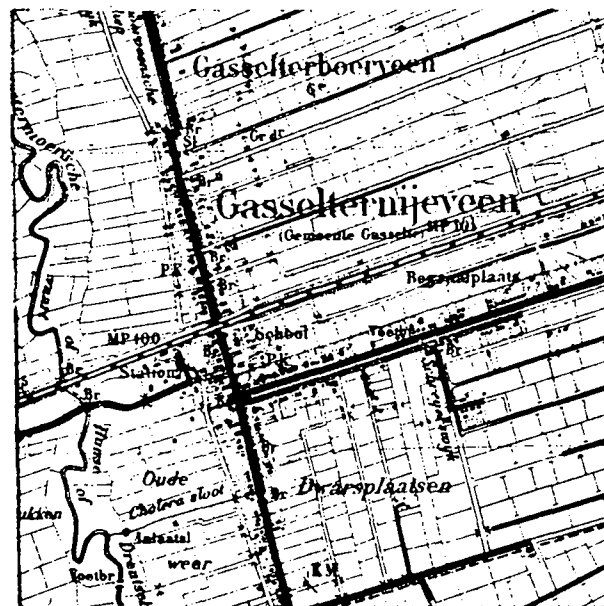
RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Gasselte

Kern: Gasselternijveen

ca. 1850

ca. 1920-1930

ca. 1985-1988

Type nederzetting:
Randveenwegdorp en een
Veenkoloniale nederzetting
(enkelkanaal)

Schaal 1:25.000

